

© Олександр РЕЄНТ

ЛІТОПИС ТРАГЕДІЇ І ЗВИТЯГИ

[Рецензія на: Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2014. – 324 с.]

Черговий, 70-літній ювілей, пов'язаний з завершенням бойових дій Червоної армії проти Вермахту та його союзників на території України, виокремлюється з низки подібних дат не тільки своїм внутрішнім змістом, а й широким сучасним контекстом, перегукуючись з подіями на сході та півдні країни. У першому випадку йдеться про рубіжний період війни, коли, нарешті, скінчився кривавий «новий порядок», запроваджений нацистами на загарбаних українських землях, тотальний терор, геноцид, Голокост, економічний визиск, рабська примусова праця, суцільні приниження людської гідності.

Та повернення радянських військ і більшовицького режиму також неоднозначно сприймалося в українському суспільстві. З одного боку, для більшості громадян це було справжнє визволення від гніту чужинців, що супроводжувалося очікуванням змін на краще, демократичних реформ у політичній, соціокультурній, економічній, етно-конфесійній сферах, а також того, що радянське керівництво належним чином віддячить тим, хто не за страх, а за совість захищав батьківщину. З другого – значна частина населення змогла побачити не тільки схожі риси нацистського та більшовицького тоталітаризму, а й порівняти їх з організацією суспільно-політичного життя в інших державах. Існувала ще одна частина українського соціуму, яка не мала жодних ілюзій щодо перспектив розвитку «соціального ладу» і тому вела відчайдушну боротьбу за Суверенну соборну українську державу. Учасники й симпатичні українського національно-визвольного руху сприймали реставрацію сталінських порядків як окупацію і нав'язування українському народу несвободи в інших, більш прихованих формах.

Сучасний науковий дискурс постійно перебуває під тиском політичних інспірацій різного спрямування: одні політичні сили намагаються нав'язати законсервовану неосталінську версію війни, другі – принципово відкидають будь-які позитивні риси системи, витвореної більшовиками, а, отже, і здобутків у війні (при цьому деконструкція сталінського міфу війни межує з ризиком «вихлюпнути разом

з водою і дитину»). До честі професійних істориків, вони, як правило, не збиваються на манівці кон'юнктури, а обстоюють власні, ідеологічно незаангажовані позиції, цілком органічно «вмонтовуючи» український вимір у загальне полотно війни. Цей україноцентричний і водночас широкий контекст Другої світової війни супроводжує і рецензоване видання, що продовжує унікальну серію «Дослідження, документи, свідчення», яка ініційована науковцями Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» і реалізовується за участі співробітників Інституту історії України НАН України. П'яте видання цього масштабного проекту безпосередньо присвячується 70-й річниці визволення України від гітлерівських загарбників. Однак за стислою і скромною назвою «Україна. Хроніка визволення» – набагато ширший науковий і суспільний контекст.

Вже сам синтетичний жанр, у якому виконана ця (як і попередні) праця, обумовив органічне поєднання в ньому низки наукових статей, авторами яких виступили О. Лисенко, В. Сімперович, Н. Смолярчук, Т. Погоріла, Л. Рибченко, О. Білоус, В. Смірнова, С. Даценко, В. Яхнівський, З. Златанов, І. Патриляк, М. Шевченко, В. Гедз, власне хроніку вигнання наці-фашистських окупантів з українських земель та підбірки документів і матеріалів, що з різних ракурсів ілюструють ці події.

У вступному слові директора Інституту історії України НАН України академік НАН України В. Смолій зазначив: «Визвольна епопея вкарбувалася в історичну пам'ять нашого народу в усіх її героїчних і трагічних проявах. Осмислення цього нелегкого шляху потребує від істориків концентрованих зусиль і в сфері виявлення й актуалізації нових джерельних пластів, і в теоретичній інтерпретації емпіричних матеріалів, і в музейній практиці, і в комеративних акціях». Особливість рецензованого видання якраз і полягає в тому, що воно поєднує всі три функції. Іншою його специфічною рисою є базування на власних фондowych колекціях, що актуалізуються для широких кіл громадськості у видавничому форматі.

Заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу Л. Легасова, яка виступає керівником проекту, наголошує на тому, що для музею «тема внеску України та її народу в справу Перемоги є пріоритетною. Вона акцентується в усіх формах музейної комунікації: науковому комплектуванні, різноманітних наукових вислідах, експозиційній, виставковій, видавничій та освітній діяльності. Майже чверть головної експозиції присвячено темі визволення України від нацистських загарбників. Музейними засобами, що ґрунтуються на інформативно багатій історіографічно-джерельній базі, експозиційно-просторовій площі трьох залів репрезентують велич і значення подій, які знаменували вигнання гітлерівських окупантів із території України. Вузлові аспекти проблеми висвітлюються і в інших залах музею. Мовою унікальних реліквій переконливо розкривається хід бойових дій, мужність і звитяга визволителів, водночас не замовчуються складні та трагічні сторінки нашої історії».

Однак співробітники музею можуть залучити до головної експозиції та виставкових проектів лише частинку зі своєї фондової скарбниці. Тому своєрідним містком між науковою лабораторією Меморіального комплексу та суспільством

виступає ціла низка видань, підготовлених на основі його матеріалів, документів, реліквій.

Близько третини книги займають наукові публікації, в яких розкриваються проблеми методології, історіографії, джерелознавства, історичної пам'яті та меморіальної політики, а також різні аспекти заявленої теми. У статті О. Лисенка показано, на чому базувався великий «міф війни» у його радянській модифікації та спростовуються окремі конструктивні елементи, як український соціум сприймав окупацію та повернення більшовицького режиму через призму колективної та індивідуальної пам'яті. Автор полемізує з деякими західними вченими, зокрема К. Беркгофом, які тенденційно подають окремі сторінки нашої історії цього періоду, а також вказує на непослідовність державної політики пам'яті в незалежній Україні.

Історіографічний зріз тематичної ніші, пов'язаної з «битвою за Україну» запропонував В. Сімперович. Простежуючи визначальні тенденції історієписання, дослідник вказує на проривні ділянки і недостатньо освоєні зони наукового пошуку, підбиває підсумки пошукових зусиль вітчизняних вчених за останні більш ніж півстоліття.

На унікальних матеріалах особового походження побудована публікація Н. Смолярчук і Т. Погорілої. «Епістолярний монолог визволителів» перетворюється в тексті на багатозвучну, яскраву, а часом і шокуючу поліфонію, що передає всю внутрішню напругу, суперечливу дихотомію пережитого учасниками тогочасних подій. Практично всі ці джерела – з фондowego зібрання музею, із більшістю наведених свідчень читач зустрівся вперше.

Один з небагатьох фахівців у сфері радянських військових мобілізацій, Л. Рибченко розкриває технології поповнення Збройних сил СРСР. Дослідниця переконливо доводить існування так званих «польових» військкоматів і вказує на конкретні результати їхньої діяльності, зокрема на Наддніпрянщині, Правобережжі й західноукраїнських землях.

О. Білоус і В. Смірнова зосередили свою увагу на завданнях, які радянське керівництво поставило перед «червоними» партизанами в період наступальних операцій Червоної армії та формах і методах їхнього виконання. У тексті показується у який спосіб «народним месникам» вдалося досягти двоєдиної мети: з одного боку, розхитувати ворожий тил, а з другого – нав'язувати цивільному населенню переконання у перевагах радянського ладу.

У дещо незвичному ключі виконаний матеріал С. Даценко і В. Яхнівського. Взявши за основу соціографічні підходи, автори здійснили спробу просопографічного аналізу корпусу двічі Героїв Радянського Союзу українського походження. Авторські діаграми віддзеркалюють різні виміри і характеристики цієї категорії учасників війни: географічні, вікові, освітні, професійні та інші. Цілком очевидно, що використані методики придатні для вивчення інших соціальних груп.

В іншому плані, але в одному змістовому полі ця тема вирішується у статті З. Златанова. У фокусі дослідницького інтересу – воєначальники-українці. Специфіка цього тексту полягає в тому, що він побудований в основному на документах з фондів Меморіального комплексу.

Період 1943 – 1944 рр. виявився рубіжним для українського національно-визвольного руху. Зміщення лінії фронту на захід поставило національне підпілля перед необхідністю вести боротьбу і проти німців, і проти радянських збройних сил та партизанів, і проти польського підпілля. Про основні напрями та наслідки цього протистояння з глибоким знанням справи пише І. Патриляк. При цьому співставляється стратегія і тактика мельниківської і бандерівської ОУН, висвітлюється перебіг контактів із польською на німецькою сторонами, а також міжнародний контекст українського самостійницького руху, учасники якого врешті-решт стали до герцю з однією з найпотужніших військових машин у світі.

Якщо початковий етап відбудовної епопеї вже інтенсивно розробляється вітчизняними науковцями, то реевакуаційна складова цього процесу ще потребує системного студіювання. У розвідці М. Шевченко й В. Гедза ця проблематика розглядається в експозитарно-фондовому вимірі, однак дає доволі рельєфне уявлення про баланс внутрішніх ресурсів республіки й реевакуйованих матеріально-технічних ресурсів у відродженні економічного потенціалу України.

Напевно, ця частина праці лише б виграла за наявності ще одного матеріалу, – присвяченого бойовим діям Червоної армії на території України, в результаті яких війська Вермахту та його союзників були змушені залишити межі республіки.

Частина II містить інформацію про визволення населених пунктів усіх областей УРСР з археографічним коментарем і стислими довідками та примітками. Слід віддати належне упорядникам цієї хроніки, які, безумовно, доклали значних зусиль для її підготовки.

У частині III упорядники згрупували матеріали фондового зібрання в рубриках «Архіви доповнюють», «Мовою фотодокументів», «Подяки з війни», «Між рядками...», «Фронтіві замальовки», які змістовно й емоційно доповнюють та підсилюють евристичний потенціал книги.

Не можна не відзначити високий поліграфічний рівень видання, що вигідно вирізняє всю серію.

Хочеться сподіватися, що, незважаючи на невеликий тираж, книга матиме свого зацікавленого, уважного й вдячного читача та стане помітним явищем сучасної вітчизняної історіографії.